

MANAS EPOSUNDAKİ İNSANIN CURUM-TURUMUNA ANALİZ

Çınar A. ŞAKEEVA*

Latin Harflerine Aktaran: Matkërim TALANBEK**

"Manas" eposunun kırgız elinin tarihîy öngüşündöğü özgöçü ordu ar kil bağıttag ilimpozdordun iliktöölörü menen bekemdelüdü. Albette, kırgız elinin epostu keniri çağıldırılğan turmuş ingayı, ırp-adatı, diniy, medisinalık köz karaştarı, geografıyası, tili ar taraptan teren izildengen. Kadırese bir tarihîy doordu başınan keçirgen Kırgız elinin turmuşunun uşunday cana buga tanaptaş caktarı ensiklopediyalık münödöğü çığarmada körköm çağıldırılğan. Çınında ele af bir uluu çığarma soolubas canı açılıştarı menen, adam taanın bilimine ulam canı körköm döölöttördü tartuulap turganı menen arı kımbat, arı baaluu emespi. Epostu ulam okup, bul dünyödö canı nerseler çoktuğuna, bolgonu-kadırese nerseler canı tarihîy kirdaa'ldarda gana kaytalanıp turganına da bir colu tan kalasın. Bul ayrıkça eldin epostu çağıldırılğan psikologıyasın izildöddön daana kördünöt. Bugünkü ilim açkan adam cürüm-turumundagı mıyzam çenemdüülükter bul tarihîy epostu ebak ele çağıldırılğanı emi gana bizge belgılıü bolup oturat.

1. Manas eposu teren psikologıyalık motıverge bay. Başkaça aytkada, anda eldin mamleket, zambuluk, madaniyat, ulut, cönündöğü oyloru teren tuyundurulup, süyüü, erkindik, biylik cana ölüm öndüü tüşünükterü cogorku çeberçilikte körköm şököttölgön. Oşentip, epostu adam tabıyatının, mazmun manızının, oşondoy ele anm kerektöölöründün, problemaları kadırese psikologıyalık aspektide koyulat. Köp tüşünükter, al gana emes biylik, başçılık (liderstvo), ökümpçülük, başkalardı, bağındıruga umtuluu epostun özögün müzüü menen birge adam tabıyatına, anın kerektöölöründö şaykeş kelip turat.

* Kırgız mamleketik uluttuk unıversıtınin psikologıya kafedrasının başçısı psikologıya ilmiderimin kandidatu dosent.

** H.Ü. Ed. Fak. Tufk Dili-Edebiyatı Bölümü Lisans Öğrencisi.

Bul tarihîy dastanda konflikt psikologıyası özgöçü daana berilgen. konglikter bataldık senalarda gana emes, baarıdan murda, münözdördün, ideyaların cana maksattardın kağılışınan aykırı kördünöt. Epostu, psikologıyanın azırkı til menen aytkada, biylik aluunun, anı karınap kaluunun ce kulatuunun ar türdüü ayla-maldarı bayandalat. Uşundan ulam biylikte ruhanıy cana psikologıyalık kubuluştardın sisteması katarı mamile casalat da adamdın ökümpçüldüğü, kıyıatıkçı küçü, oşondoy ele anın akılınan, erki menen emosıyasınan caralğan nıralık oy tolgooloru, darameti süröttölet. Epostua küçütlüğü anda adamdın ötkür potensiyalık mümkünçülükterünün köp kirduuluğu menen ar türdüülügünün teren çağıldırılğandığında. Adamdın aktıvdüülüğü kataal, kıyıatıkçı, oşondoy ele caratıkçı, on, biriktirgıç münözdö da boluşu mümkün.

Konfliktterdın azırkı psikologıyaga belgılıü türlerü menen tipteri epostu keniri bayandalğan. Alardın birinçisi-insandın öz konglikti. Çığarmada bir ele kaarmandın can dünyösündö darameti birdey, birook bağıtı boyunça karama-karşı küçtördün kağılıştarı arbin uçurayt. Buga Bakay menen Manastın cana anın carı Kanıkeydin, oşondoy ele başka kaarmandardın kaygı-kubarıçtarına kübö.

Ekinçisi-Insandardın ortosundagı konflikt. Buga ar türdüü maksattardı közdögön eki ce andan aşık adamdardın ortosundagı (Manas-Konurbay, Manas-Neskara, Almambet-Şıpcaydar, Semetey-Külçoro, Koşoy-Coloy) kağılışuu kiret. Adatta alur öz ara baylanışta bolup, al maksattardı işke aşırıuga arakettenişet. İras, kastaşkan taraptardın altında bir gana maksat bolup, anı alardın biri ekinçisin ayığışkar küşüştö cengende gana işke aşkan uçurlar da seyrek çolukpayt.

Epostu Konfliktin üçüncü türü-Toptor-

dun arastndagı konflikt da keniri keziget. Mında karama-karşı caktardı toptor (Çincuu kandin eli-Nogoy urusu, Alooke kandin elimusulman Muzburçaktın eli, Kökçö c.b) tüzöt. Alar tükpülügündö kayçılş maksattardı kezdep, biri-birine coltoo bolot.

Biz eposto konfliktterdin çecilşinin ar türdüü çoldorunun bayandalışın köröbüz. Alardın biri "totaldik soguş"-bir caktın ekinçi caktın üstünön bolgon toluk çenişi. mınday konflikt-Manas menen Alooknın ortosundagı kağılış Koffliktin mınday çecilşinin on cana ters caktarının dayıma süröttölüşü epostun terendigin aygineleyt. "Totaldik soguş". on maanige ee boluşu mümkün, birok al kağılıştı toluk çeppey, canı taymaştın bağatı boluşu da ıktımal. Bul köründüş eposto daana baykalat. Nisalı Orumbet menen Çincuunun ortosundagı küröş. Mında akırkısı cenilet, birok tımızın. Orumbettin uulu Sarıhanga karşı kol kurayt.

Datanda konfliktin çecilşinin başka türü-kompromiss da coluğat. Bul-ayrım bir maksattarğa kayıl bolup, ıntımakka kelüü, Manas menen Közkamandardın ortosundagı çataktın çecilşi uşunday konfliktke kiret.

Üçüncü cül-integrasiya. Bul konfliktten çiguunun en baaluu colu bolup sanalat. Ariyne, mınday uçurda maksattar, ideyalar birigip, bir bütündük, bir calpılık tüzülöt. Konfliktin çecilşinin mınday colu çıgarmada keniri uçurayt. Epostun baş kaarmanı Manastın bardık iş-araketi, soguştarı karama-karşılıktardı uşunday col menen çedüügö bağıttalğan. Al Kırgız elinin çağırandı urularının başın koşup, alardın kandarın ıntımakka çakırat. Uşuga baylanıştuu Manas izildöçülör tarabınan "Manas" eposnın, köp variyanttuulugun belgilep.

Cürüşkөndüğüñ da ayta kelse bolot. Birok bardık variantlarda Manas çağkın uruların başın koşup, öz elinin kubatuuługun, baylıgın, biyiligin küçüttüñ közdөгөн çıgaan patriyot kaşarı gana süröttölöt. Oşonduktan epostun kubatuu kasieti Manas batırdın cogorkukday ayköl uluu, ıyık maksattarının kayda bolbosun, aytor, kanduu soguştağı ce kataal kağılıştı, birinçi orunda turgandığında. Bul kasiet, alibette, epostun negizin tüzöt. Manastın ceke pendeçilik turmuşunun trağetiyaluugu da uşul negizgi ideyaga "kömөktөştip" turat. Uşunda ulam kaarmandın közü

ötkөndөñ kiyin da negizgi maksattın öktөmдүгү uluu optimisttik sezimderdi caratat. Epostun başınan Manas Kırgız eli üçün biriktüü "insandık maanige" ee cana anın cürüm-turumunun psihologiyalık cөndөçүñün mildetin atkaruuçu turuktuu psihologiyalık obraz. Oşentip epostogu konfliktterdin psihologiyasın, alardın türлөрүн, çecilşterin iliktöş bizdin oyubuzdu, tağıraak aytkanda, bayırkı zamandarda ele el tarabınan tieşelüü şarttar da koldonulup kelgen nerseler kiyinki on cıdiktarda gana ilimiy caktın izildengendiği taktıldı.

Eposto konfliktter insandardın cancaldarı, münözdördün karama karşılıktarı katarı körsөtülгөн. Kelişe albastıktardı çedüüdö ar bir insandın ruhaniy mümkünçülükтөрү açık körsөtülгөн. Konfliktterdi çedüünün cürüşündө gana insandın cekeçe-tipologiyalık, psihologiyalık özgөçlүkтөрү açık көrүнөт.

İnsan "Manas" eposundagı teren cana köp kırduu berilgen. Bul ce tigil insandın obrazın tüzütüdü adamdın çıgarmaçıl oyun, sezimtal emosiyasın köröbüz. kılım kartkan eposto bir temaga-adamdın fenomenine bolgon tan kalırlık işenim saktalıp kalğan. Kadirese ele okuyalar adamdı fenomen katarı andap-bilüügö kömөktөşüp turat. "Manas" eposuna kaarmandarga teren psihologiyalık münözdөmө berüü taandık (meyli, Manastı albaylı, meyli, anın kırk çorusun albaylı, ce alardın duşmandarı Alooke, Kopurbay c.b). Anın üstündө epostö alar turmuş dialektikası arkılıuu toluk çagıldırılğan. Adam özünün köp kırduulugu, kaytalangıs kasietteri menen elestetilet. Adam tabiyatının tataaldığı, karama karşılığı, dinamizmi, anın cürüm-turmuşunun oçkırıyşı, emasiyasının, sezimderinin dialektikası körsөtülгөн. Adam mikrokosm katarı berilet. Anın sezimderi, öz ara mamileteri cürüm-turumdan, sözünön, umdoo-cansosunan көrүнөт.

Eposto negizinen calpı, ança daana bolboşo da, adamdın bir top kayçılş iş-araketterine tüşündürmө tababız (birdi aytkanı menen ekinçi bir nerseni casayt). Basa, adam cürüm-turumunun mınday karama-akrşılığı Evropalılık cana Amerikalık psihologiyada kiyinki cıldarı ele izildenip, sosiyaldık ustanovka degen tüşündük arkılıuu tuyuntulup cürөt. Birok eposto adamdın oy-sezimi (sosiyaldık ustanovkanın kognitivdüü kompenenti) menen iş-

araketinin ortosundagı kayçılaştaktın bayan-dalışı baykalat. Oşentip adamdın cürüm-turum menen oy-sezimderinin dinamizmi, tata-aldığı eposto daşna çağıldırılğan. Epostogu obrazdar sub'ektivdü real duuluktun, insandın içki karama-karşılığının, aktivdütülgü-nün öntüğüstünün, sezim menen aklıdın birim-diginin tuyunuruluşunan kabarı bergen filoso-fiyalık, psihologiyalık kategoriyalar bolup sa-nalat.

Uşundan ulam gana epos cana andagı ob-razdar adamdırdan köp kırduu turmuşun cöndöp, başkarıp, teskep turuuçu kasietke ce. Obrazdardın maanülüü sosialdik-psihologiya-lık-taanıp-bilüüçülük, cöndögüç eb. funksiya-lardı atkarışı da uşunu menen tüşündürülöt. Eposto obraz tüzündö, ayrıka Manastın, adam psihologiyanın maanülüü bir çöyrösü-cürüm-turumdun erktik özüñçö cöndölüşü açık-aykırı berilgen. Bul, alibette, köptögön obrazduu formalarda, türkün turmuşuk kır-daaldarta işke aşkan. Calpıman alganda, in-sanga baa berütöd münözdönün bardık sı-narları-anın erktik sapattarı, cöndömdüülük-törü, tacrybası, nralalık kasietteri toluk kamtilgen. kaarmandık, çekkindüülük, abi-yir. öndü tüşünükör dostuk,berilgendik, erasiyalık cakındık menen tanaptaş. Bu Ma-nastın, Almanbetke aytkan sözündö özgöçö tan kalarlık:

Kalğlayın Alake
Bozala tuygun bolpunum,
Boz karçıga çolponum,
Töbömdö çolpon cıldızım,
Cakama takkan kunduzum,
Ayzaga takkan çelegim,
Alıstan kelgen belegim,
Bu düntüyö calganda,
Aldıma çıkkan teregim
koluma kongon şumkarım
Astuma kelgen tulparım.
(Inv. No 126, 1-depter, 61-bet).

Çıgarmada nralalık kasietter "izgilik"-
"pastık", "camandık"- "cakşılık" degen katego-
riyalarga bölünöt. Nogoy, Bakay, Kankey ca-na başkalar izgilikti bildirip, on obrazdar ka-tarı süöttölöt. Al emi "pastık", "camandık"
Alooke kandın, koyurbaydın obrazdarı arkı-luu körsötülöt. Çıgarmada "cakş coruk-co-

sun" menen "oylamdun on obrazın" tüzütünün coldoru cömündögü masele da uşul rakursta koyulat. Mında özgöçö rol Semeteydi tarbiya-looda akılmandıktı, erdikti, ayköldüktü, asil-zattıktı, körsötkön Manastın carı Kankeyge taandık. "Manas eposunda adamdı, anın psi-hologiyalık saietterin bayandoo sistemasında kerektöölör, motivder, kaaloor, nietter öndüü kategoriyalarga belgilüü, orun bölüngön. Bul cerde adamdın kerektöölörü insandın aktiv-dütülgütün negizgi bulaktarı katarı sıpatta-lat. Psihologiya iliminin öntüğü tarihi ezelki zamanda ele el tarabınan andalıp, eposto ça-ğıldırılğan adam aktivdütülgütün bulaktarın tüşüntüğü çeyin uzak coldu basıp ötköndü-gün aytpay ketüğü bolbayt. Eposto motivder, kızıkçıktar adam taaanıp-bilüüsünün kıymıldatkıçı, adamdik kasietterdin, işker-diktin başatı katarı karalat. Eposto motivder-din maanilüülüğü adamdın cürüm-turumun baaloodo baykalat. b.a. adam coruk-cosunu tim gana süröttölböy, anın negizinde catkan kerektöölör menen kızıkçıktar anıkalat. Bul, alibette, konfliktterdi cana alardın sebepte-rin bayandoodo aykındalat. Demeyde, kağış-tar, tireğülör, motivder, kerektöölör, kızıkçı-ktar baaluluktar menen şarttalat.

Adamdın psihologiyalık al-abalının açık-aykırı çağılışı epostun mıktı caktarının biri. Pastan emosiyalık, sezimdik oy-tolgoolorgo bay. Eposto adam şığı menen kumarının ken-niri palutrası çağıldırılğan.

Bir cagınan, bul ümüt, kayırmdululuk, ku-bamç, süyüü, abiyir. Ekinçi cagınan, çek kö-rütü, kaar, ümütsüzdük, tobo kıluu, öç aluu, köör albastık.

Epostun psihologizmi emosiyanın, kumar-dın ar biri öztünün karşı tüyünö ce (süyüü-çek körtüü, kaygı-kubanç) ekendiği menen irastalat. Birok adam bir ele mezilde ar tür-dütü, keede karama-karşı emosiyalardı-başı-nan keçiret. Misalın katar, tobo kıluu, ümüt-süzdük. Alar eposto ar türdütüç kördünöt. Emosiyalardın mına uşunday cogorku demi gana uguuçuga katuu taasir etip, psihologiya-lık çınaluu tüzgön, anm emosiyasın ulam koz-gop ulam kandırıp, özgöçü bir maanay cara-tıp, al arkiluu belgilüü bir oylordun, ideyalar-dın obrazın kalıptandırgan. Aytuuçuların taasir etüüstünün konkrüttü coldoru menen ıktarı söz bolup catkan okuyalarga emosiya-luulık öyogun sürtöt. Bul-kıymıl araketter-

din, mimikanıp, imdoo-candoo, dem aluunun özgörüŧü. Misalı, kayraltuu cana kaarduu cüz, tüyügön kabak, kataal köz karaŧ açuu menen kıcı kaynoonu tuyuntat -öz kezeginde süröttölüp catkan kabuluş, obraz da aktıvdütü mildet atkarat. Obrazduu tüŧünüktün psihologiyalık al-abaldı, maanaydı kalıptandıruudı, "kumardı" kızıtuudağı küçü kudreti psihologiyada belgılıü. Epostu obraz probleması anı küçötüp, ce kayradan caratıp turgan simbol menen baylanıŧ ekendigin da aya ketütü zarlı. Epostu ar kıl kabuluşardı, prooessterdin, okuyalardı simvolduk çağlıŧın calukturabız. Adatta ayтуучулар adekvattuu süröttöğö cetiŧüügö umtuluŧup, bul ce tigil ideyanı tüŧündürütüçü iŧenimdütü "simvolikalık obrazdı" caratuuga cetiŧet. Bular cakılık menen camandıktan ayan bergen tüŧördü, ce Manastın küç-kayratın, kala berse anın buyumdarın (Aybalta), atın (Akkula) süröttöddön özgöç körünöt.

Oŧentip, uguuçunun an-seziminin iŧkerdiği epostun dinamikasını kabil aluuda, bir çağınan, ideya, obraz caratuuga ekinçi çağınan, oŧol obrazdar, ideyalar caratkan sezimder menen emosiyalardı kızıtuuga bağıttalğan. Bular epostu çırmalıŧkan formada uçurayt. Adamdın psihologiyalık iŧmerdiginin maanılıü eki çöyrösünün-konstruksiyalık cana emosiyalık iŧmerdiginin kabattalıŧı, birigiŧi iŧke aŧat. Uŧul cerde körünüktüü psihologdor öz oyun obraz, obrazduu, emosiyaluu katnaŧ arkılıu berüü koomuluk öntügüŧün belgilütü bir ŧartı ekendigin belgilep ketiŧkendikterin aytpaska bolboyt.

Epostun kılındarga baŧ iybegen turuktuuluğu, anın adamga taasir etiŧi anın en bir baaluu fenomenlerine.

Epostun baalıuluğu anın Kırgız elinin köp kılımdık tarihiy öntügüŧün kamtıgandıgında gana emes, baarıdan murda ar bir canı mezgilde özüncö bir çarıp turgan anın körösön filosofiyalık-psihologiyalık manizında.

Cıl oŧkondo, kılım oŧkondo koomduk kabuluştar, prosesster ulam tatooldanıp, el-curt tabıyık kerekttöölördün iŧke aŧısına baŧtan keçirip catkan okuyalardı teren cana ar taraptuu andalıŧına muktac bolup turgan. Bulardı, alibette, epostun izdeŧken cana al arkılıu iŧke aŧırıŧkan (epostun mazmunu buga coop beret) Oŧonduktan tarihiy akıl-es menen oylomdun adamardı praktikalık an-sezimin-

degi karım-katnaŧı daana körünöt. Bir çağınan, tarihiy akıl-es, ekinçi çağınan, ayтуучу чагаган mezgildin oylomu eposko canılık kirgizip, originalduuluk berip turgan. Buga belgilütü psihologiyalık fenomenler, epostu kabiloodun özgöçölüktörü taasir etet.

Epostun, anın obrazdarının turuktuuluğu menen taasirdütüüğü maanılıü psihologiyalık zakon çenemdütüüktör menen anıktalat. Anıkemi epos psihologiyalık kabuluştarğıttüŧünüktörgö, obrazdarga, elesterge-negizdelgen. Oyloonus çıyıntı-ı-belgilütü bir kabuluşun maanılıü caktarın elestetken obraz. Birok epostun taasirinin küçü anın obrazdarının konturu calpıga belgilütü obrazdın uguuçtu tarabınan özüncö cekeçe çarıp kabıldanıgında, anın tataal psihologiyalık abaldan çıguuga col izildeŧine mümküncülük bergendiginde da turat. Uŧul mümküncülüktün özü cün funksiya atkarat. Obrazdın stereotibin "cetkire caratuu" beyan formada öttöt. Obraz konkretüü psihikalık realiyalardı analizdö menen baylanıŧat. Eger uŧul obraz çağlırdırgan cındıktı adekvattuu türdö kayradan caratsa, anda al sosiyaldık calpıkka baçım tarap, eski formaga canı mazmun beret. Epos özünün mına uŧunday psihologiyalık mümküncülük-türünün kudreti menen gana canılanıp oturat. Al adam tarihi menen kıyal oylomunan alıs ketpey, eldin köp kılımdın öntügüŧünün bay tacrıybasın, murasın boyuna sinirip, ulam öntügütö bolot. Al sistemaluu türdö öntügütü menen adamdın ruhaniy öntügüŧünün zor bulagına aylanıp kelet.

Epostogu obrazdar, tüŧünüktör körköm döölöttör massahk cana ceke an-sezimge süngüp kirip, eldin özdük an-seziminin kalıptandırat. Epostun biz azir ilimiy tüŧünüktör menen tuyuntulğan psihologiyalık fenomenlerdin köp türün colukturabız. Alarga eldin sosiyaldık caktan özüncö-özü tuyuuŧ sosiyaldık küttü, sosiyaldık kabil aluu, sosiyaldık oylom, sosiyaldık akıl es, sosiyaldık turmuş, sosiyaldık deformasiya, sosiyaldık caktan kayra caraluu c.b. kiret.

Oŧentip, min cıldık uluu coldu basıp öttüp, canı min cıldıktın bosogosunda turgan epostanı-bilütünün soolubas açık sisteması. "Manas" eposu tarihiy zor maanige ce, boluu menen birge adam balasının özüncö-özü andoosu, özüncö-özü açığı üçün da kebelbes çıgarma boydon kala beret.